

ŽELEZNÁ OPONA NA ČESKO – BAVORSKÉ HRANICI

V LETECH 1948 – 1989

Tomáš Jílek

Poznání dějin je spojeno s neustálým setkáváním, prolínáním, ale často i protikladným vývojem kultur a civilizací, což nezřídka vyvolává střety a otevřený boj. Již v dávné minulosti lidstvo provázela obava z cizí nadvlády, strach před sousedem, náboženské a rasové předsudky, v novější době projevy vyhraněného nacionalismu, třídní a rasové nenávisti, islámského fundamentalismu, levicového či pravicového extremismu.

O budování bariér mezi lidmi máme důkazy již z 8. tisíciletí př.n.l. z nejstaršího opevněného města s kamennou zdí a s mohutnými věžemi – z Jericha v údolí řeky Jordánu. Největší opevněná hranice – Velká čínská zeď se začala stavět od 4. století př.n.l. napříč severní Čínou s cílem ochránit čínské zemědělce před vpády kočovných kmenů ze stepí Mongolska a Mandžuska. Také starověcí Římané již od 1. století n.l. budovali opevněnou hranici římského impéria na řece Rýnu, Dunaji, v Británii, v Africe a v Arábii. Tehdy poprvé vojsko, římské legie plnily novou funkci – obranu hranice Římské říše před barbary. V neustálých bojích středověké společnosti získaly na významu hrady jako opevněná sídla feudální vojenské aristokracie a hrazená města, centra měšťanských řemesel a obchodu. Teprve používáním střelných zbraní hrady a hrazená města ztrácejí na svém významu, pouze určitý počet strategických měst se mění v pevnosti. V době obou světových válek 20. století se zdokonalila soustava opevňovacích technik, i když vybudovaná opevnění, např. Maginotova linie, nesehrála významnější úlohu.

Překážky, šikany, omezení, zátarasy existovaly tedy i v dávné minulosti. Co bylo zásadně jiné v komunistické totalitě – pokus o absolutní izolaci

především vlastního obyvatelstva. Snad žádný jiný režim v dějinách lidstva se tak neuzavřel před okolním světem. Termín železná opona poprvé použil W. Churchill při přednášce v americkém městě Fultonu v roce 1946, kdy řekl: „Od Štětína na Baltu po Terst na Jadranu byla napříč celým kontinentem spuštěna železná opona.“ Železná opona učinila z celých zemí socialistického bloku jedno velké vězení. Železná opona jako produkt studené války se stala fenoménem v dějinách zcela ojedinělým. Na druhé straně hrozba jaderného konfliktu vyvolala rovnováhu strachu soustavným budováním obrazu nepřítele, kdy „chladné“ hlavně děl byly v kterémkoliv okamžiku připraveny k výstřelu, jak to označil americký novinář H. B. Swope.

V tomto článku se budeme zabývat obrazem česko – bavorské hranice v letech komunistické totality, kdy tento 356 km dlouhý úsek se stal nejstřeženějším územím Československa.

Česko – bavorská hranice se formovala do své dnešní podoby již tisíc let. Ve středověku ji tvořily zejména pohraniční hory nejprve neosídleného pohraničního hvozdu. S postupem osidlování z obou stran vyvstala nutnost přesnějšího vymezení hraniční čáry. Objevují se mezníky a hraniční znamení.¹

Nejjednodušší a nejstarší označení zemských hranic se nacházelo na Chodsku v podobě sekaných nebo vyřezávaných pruhů kůry na stromech. Kronikář takřčený Dalimil v první třetině 14. století uvádí jako účelová vojenská obranná zařízení chodské hraniční záseky z kmenů. Zvláštní skupinou hraničních znamení jsou příkopy, kamenné valy a zídky. Ještě dnes jsou viditelné kamenné valy na hraničním úseku od Bučiny k Schnellenzipfu. Hraniční stromy skončily habsbursko – wittelsbašskou smlouvou z roku 1764, kdy byly nahrazeny hraničními kameny.²

1.

Příhraniční oblast při zemské hranici měla vždy zvláštní politický význam s vojenským či strážním nasazením. Dodnes tyto skutečnosti připomínají strážní hrady, z nichž vyniká Přimda, Starý Herštejn, Kašperk a další. V blízkosti hranic na důležitých obchodních cestách vznikla královská města Tachov, Domažlice, Sušice s funkcí celních stanic a pohraničních pevností. Ve středověku na Domažlicku, v příhraničí Přimdska a Tachovska se rozkládalo chodské osídlení. Chodové byli podřízeni pouze králi, který jim určil jedinou povinnost – hlídat stezky a vstupy do země, „choditi po hranici,“ za což získali výsadní postavení od českého krále.

V novější době dřívější výběrčí cla a mýta nahradila pohraniční stráž finanční. Hranice česko-bavorská byla až do třicátých let 20. století hranicí otevřenou. Její propustnost ovlivňovala kulturní, sociální i hospodářský rozvoj celého regionu. Právě německá kolonizace západočeského pohraničí, která proběhla v několika vlnách již od středověku, vedla k tvarové rozmanitosti regionu.³

Po době vzájemného soužití Čechů a Němců v pohraničí teprve nástup průmyslové revoluce, podnikatelských aktivit a národních hnutí obou národů v 19. století s sebou přinesl i projevy novodobého nacionalismu, jehož důsledkem bylo odcizení Čechů a Němců po staletí žijících v jedné zemi.

Vývoj v letech 1918 – 1948 nevykazuje mnoho kladného v česko – německých vztazích. Vznik samotného Československa byl i v příhraničí mnohými sudetskými Němci odmítán. Ti se jen neradi smiřovali s druhořadým postavením ve státě. Zejména pak zhoršení jejich životní úrovně v době světové hospodářské krize a nástup nacistické moci v sousedním Německu v třicátých letech 20. století se projevoval příklonem sudetských Němců k iredentismu henleinovského hnutí. V říjnu 1936 přijala československá vláda opatření, jimiž

se centralizovala ostraha státních hranic. Byla zřízena Stráž obrany státu (SOS), která tvořila první sled branných sil, vykonávala zpravodajskou hláskou službu, střežila vojenské a další důležité objekty a připravovala vojenskou obranu státních hranic. Do družstev SOS byli zařazeni příslušníci Finanční stráže, četnictva, policie a vojenských osob – záložníků. Došlo k ozbrojeným střetům s henleinovci.

Obsazení pohraničí nacistickou armádou po Mnichovské dohodě na podzim roku 1938, léta nacistické okupace 1939 – 1945 a období poválečného odsunu sudetských Němců patří k nejtragičtější fázi česko – německých vztahů, protože osudy obou národů se diametrálně rozešly.

Po odsunu německého obyvatelstva a poválečným uspořádáním Evropy nastala velká změna v příhraničním regionu. Hranice česko – bavorská se postupně uzavírá. Nepsaná dohoda z Jalty mezi vítěznými mocnostmi protihitlerovské koalice během druhé světové války rozdělila Evropu na dvě mocenské sféry vlivu, kdy Československo se ocitlo na sovětské straně. Do poloviny roku 1947 sovětské vedení ještě tolerovalo pokvětnovou pluralitní demokracii. To se také odrazilo i v ostraze státních hranic. Nejprve se zdálo, že bude střežení pokračovat v intencích „první republiky.“ V květnu 1945 došlo k obnovení prvorepublikové Finanční stráže. Dlouhé úseky státní hranice a celního pásma se střežilo tradičním pochůzkovým způsobem. Spolu s Finanční stráží bylo ke střežení hranic přiděleno 12 rot Pohotovostního pluku 1. Národní bezpečnosti.⁴

2.

V červnu roku 1946 se přeměnil Pohotovostní pluk 1. NB na Pohraniční útvar SNB 9600 Praha, ve kterém sílil vliv komunistů. Hlavním úkolem v ostraze hranic bylo bránit pašování a nelegálním přechodům státní hranice. Ke

střetům docházelo při pokusech nacistických záškodnických skupin wehrwolfu proniknout na československé území. Naopak bylo bráněno útěku rozprášených skupin banderovců z Ukrajinské povstalecké armády a vlasovců z Ruské osvobozené armády na Západ.

Uzavření hranice česko – bavorské je přímo spojené s převzetím moci komunisty v únorovém převratu roku 1948.⁵ Vytváření uzavřené společnosti, čehož největší oporou se staly bezpečnostní složky, se odrazilo ve způsobu střežení hranic se Západem.⁶

Příhraniční region se jeví jako periferní oblast, kde zejména v ČSSR byl veškerý život podřízen vojenským a bezpečnostním cílům. Překročení hranice je téměř nemožné. Došlo k potlačení kulturního, sociálního i hospodářského života v tomto regionu.

Finanční stráž byla 1. ledna 1949 zrušena a její působnost v pohraničním pásmu byla přenesena na Pohraniční stráž SNB, která byla posílena vycvičenými vojáky základní služby, většinou členy KSČ. Trestním zákonem bylo nedovolené opuštění republiky kvalifikováno jako trestný čin. První vojáci základní služby dostávají úkol vybudovat na státní hranici se SRN a Rakouskem tzv. novou sestavu, která by ji neprodyšně uzavřela. Dne 12. října 1950 došlo k přeřazení 13. pěší divize a 64. pěšího pluku do sestavy Pohraniční stráže SNB. Proti SRN bylo vytvořeno pět pohraničních brigád – Cheb, Planá, Poběžovice, Sušice a Volary. Každé pohraniční brigádě bylo podřízeno 3 a více pohraničních praporů. Těm pak byly podřízeny jednotlivé pohraniční roty. V zimě roku 1950 se přikročilo v mrazivém počasí k výstavbě dřevěných baráků pohraničních rot v hlubokých lesích v blízkosti státní hranice.

V roce 1951 byla po vzoru Sovětského svazu zřízena Pohraniční stráž (PS), dislokovaná při hranici se Západem. V únoru roku 1951 již bylo na hranicích se SRN a Rakouskem 16 000 pohraničníků. Pohraniční stráž -

pohraniční vojsko jako součást ozbrojených sil převzala vojskovým způsobem ostrahu hranice. PS byla podřízena Ministerstvu národní bezpečnosti.⁷

Již krátce po únoru 1948 byl předpisy omezován přístup ke státní hranici. Výnosem z 26. 3. 1948 bylo v příhraničních okresech západních Čech umožněno vydávat vyhlášky omezující pobyt v pohraničním celním pásmu až do hloubky 5 km od hranic. Ke dni 1. 4. 1950 bylo pak zřízeno hraniční pásmo od Jáchymova po okres Bratislavu s hloubkou 2 až 6 km. S ohledem na blízkost souvlejšího osídlení, např. v Ašském výběžku, mohlo být stanoveno hraniční pásmo o menší hloubce než dva kilometry. Novou směrnicí s platností od 1. 6. 1951 se zaváděla dvě kategorie pásem: zakázané a hraniční. Zakázané pásmo byl pruh území od státní hranice se Západem do hloubky až 2000 metrů. Z tohoto území se muselo veškeré obyvatelstvo vystěhovat. Civilisté se v zakázaném pásmu mohli pohybovat jen na zvláštní povolení od svítání do setmění, většinou s asistencí hlídek PS. Na zakázané pásmo navazovalo hraniční pásmo, hluboké 2 až 6 km, výjimečně v nepřehledném horském terénu až 12 km. Vstup do hraničních pásem bez příslušného povolení byl postihován tresty.⁸

3.

Veškerá opatření uzavírající hranici se SRN a Rakouskem vedla v souladu se strategií obrany socialistického zřízení a tábora socialismu k vědomému pustošení příhraničního regionu jeho vysídlováním a likvidací obcí a jednotlivých usedlostí. Jen na území tachovského a domažlického okresu tak zaniklo kolem šedesáti obcí.⁹

Vytváření uzavřené hranice dokonalo na české straně příhraničí dílo zkázy, které bylo započato již po odsunu německých starousedlíků v roce 1946. Řada dříve živých obcí zpustla, zmizely pro Šumavu tak typické roztroušené

samoty. Bylo nenávratně zničeno mnoho objektů hrázděné architektury na Chebsku a šumavského domu v šumavském prostoru, ač se jednalo o cenné památky lidové architektury. Devastováno a zničeno bylo množství zámeckých a církevních památek. Mnohá stavení v oblasti Vojenského újezdu Dobrá Voda sloužila jako terč při cvičných střelbách československé lidové armády. O Šumavě lze celkově říci, že její jedna třetina bylo hraniční pásmo, druhá třetina vojenský újezd a pouhá jedna třetina byla přístupná pro veřejnost.

Při ochraně státní hranice se již od počátku padesátých let minulého století začalo využívat ženižně technického zabezpečení. Již v dubnu roku 1951 se začal v blízkosti státní hranice se SRN budovat průsek až dvacet metrů široký, kde se postupně vztýčily ploty z ostnatého drátu. Po vytyčení a označení hraničního a zakázaného pásma se přikročilo k výstavbě trojstěnného drátěného zátarasu a kontrolního pásu ve vzdálenosti 300 až 1000 m od státní hranice. První, přibližně jeden metr vysoká stěna překážek z drátěné síťoviny, měla dva nebo tři tenké dráty na kulech. Při vzájemném dotyku elektrických drátů v případě přelézání zátarasů, došlo k alarmování hlídek Pohraniční stráže. Střední stěna vysoká asi 2 metry byla pod usmrcujícím napětím 4000 – 5000 voltů.¹⁰ Na této smrtonosné stěně od roku 1956 do poloviny let šedesátých našlo smrt asi devadesát obětí. Třetí stěna byla z drátěné síťoviny a sloužila jako zábrana proti zvěři. Před drátěným zátarasem byl zoraný pás na odkrytí stop běžence. Drátěný zátaras s vysokým elektrickým napětím byl aktivován zejména v noci, při špatné viditelnosti v mlze a na nejexponovanějších místech často nepřetržitě. Na některých úsecích zátarasu byla ještě ženižní stěna, znemožňující průjezd těžkým vozidlům. V blízkosti stěn bývaly někde kotouče ostnatých drátů při zemi, některé úseky byly zaminovány.¹¹ Tam, kde v začátcích padesátých let ještě nebyly vybudovány drátěné překážky, se užívalo

nástražných systémů se světlicemi nebo dělbuchy, skrytých pozorovaten a nepřetržitých hlídek PS se psy.

V polovině šedesátých let bylo přijato rozhodnutí upustit od vysokonapěťového systému střežení a vybudovat systém elektronický.¹² Od roku 1970 byl dosavadní elektrický drátěný zátaras zcela nahrazen tzv. signální stěnou s citlivou signální funkcí, vyhodnocující dotek po jednotlivých úsecích zábrany na panelu v místnosti pohraniční roty. Signální stěna byla posunuta do vzdálenosti několika kilometrů od státní hranice, což napomohlo k účinnějšímu pronásledování a následnému zadržení běženců.

4.

Hraniční zátaras sestával z hlavního plotu zhruba 2 metry vysokého s mechanickou a elektrickou signalizací na dotyk. Před vlastním zátarasem byl 5 až 6 metrů široký pás zorané země k odkrytí stop běženců. Druhá stěna tvořila ochranný plot proti nežádoucímu spuštění signalizace, např. průnikem zvěře. V plotech byly uzamčeny branky pro pěší a vrata pro průjezd vozidel z cesty vedoucí podél signální stěny. Uzávěry doplňovaly za signální stěnou nášlapné drátěné překážky se signalizací, světlomety, betonové a železné ježci a další ženíjní překážky. Při signální stěně byly umístěny ocelové hlídkové věže. V blízkosti hranic zůstávaly již z minulých let stanoviště skrytých hlídek a přístřešky pro poplachové hlídky.

Systém hraničních uzávěr doplňovaly hlídky PS se psy, pátrači v civilu před hraničním pásmem. V terénu ženíjně upraveném bylo udržováno telefonické vedení a radiostanice, zajišťující nepřetržité spojení hlídek s útvary PS.

Nejdůležitější úlohu ve fungování železné opony plnily jednotlivé pohraniční roty. Ty se nacházely buď v prostoru za signální stěnou směrem ke státní hranici, nebo v blízkosti hraničního pásma, většinou na okraji obcí.

Roty Pohraniční stráže byly uprostřed úseku zhruba 3 až 12 kilometrů dlouhého. Rota čítala přibližně 60 mužů. V prostoru pohraniční roty byly po celou denní i noční dobu připraveny k okamžitému zásahu poplachové hlídky. V případě zkratu na elektronickém zařízení byl na rotě vyhlášen poplach. Poplachová hlídka, tvořená velitelem, psododem se služebním psem, členem hlídky zabezpečující radiové spojení a řidičem vozidla prověřovala veškeré zkraty na signální stěně a vydávala se po stopách běžence. Souběžně s nástupem poplachové hlídky vyjížděla skupina s názvem překrytí. Úkol této až desetičlenné jednotky bylo nadběhnout pronásledovanému poplachovou hlídkou v blízkosti státní hranice. Po objevení běžence hlídka vydala příkaz stůj. Pak mohl následovat výstřel do vzduchu. Při neuposlechnutí výzvy k zastavení bylo použito zbraně k zadržení pronásledovaného.

Na vyhledávání možných běženců v hraničním pásmu a v jeho blízkosti se podíleli pomocníci PS z řad prověřených místních obyvatel. Je paradoxní, že i na některých základních devítiletých školách byly ustaveny oddíly mladých ochránců hranic Pionýrské organizace, např. na ZDŠ Přimda.

Přes hranice se pokoušeli dostat na Západ nejen čs. občané, ale i cizinci. Z cizinců bylo nejvíce občanů bývalé NDR, PLR, ale i Maďaři, Vietnamci a další. Na zadržení či zabití značné části uprchlíků měli podíl pomocníci Pohraniční stráže, kteří bydleli v pohraničních oblastech.

O oprávněnosti názvu železné opony jako stěny smrti svědčí přibližně 195 zastřelených při pokusu o ilegální přechod přes čs. hranice v letech 1948 – 1989, dále 90 usmrcených v elektrických drátěných zátarasech v letech 1952 – 1965 a dalších 58 zemřelých osob z různých jiných příčin v příhraničí.¹³

Za čtyřicet let přišlo o život také asi 648 pohraničnicků, z tohoto počtu jen 12 jich zahynulo při ozbrojeném střetu s uprchlíky, převaděči a agenty. Tito mladí muži zemřeli sebevraždou, nedopatřením se dostali k elektrickým bariérám, zahynuli na nášlapných minách, při následném odminování, mimořádně tvrdou službou, tragickými nehodami v zacházení se střelnou zbraní. O pravé příčině jejich smrti se mlčelo.

Poznámkový aparát

- 1) Blíže k značení hraniční čáry Hájek, T., Bukačová, I.: Příběh drobných památek. Studio JB. České Budějovice 2001, s. 53 – 55
- 2) Hraniční tereziánské kameny jsou dodnes dochovány např. v Ašském výběžku, na úpatí Čerchova, jako muzejní exponáty v Muzeu Policie ČR v Praze a ve Furthu i. Wald
- 3) O tom blíže Západočeská vlastivěda. Národopis. Západočeské nakladatelství Plzeň, 1990
- 4) Právě příslušníci Pohotovostního pluku 1. NB se rekrutovali zejména z tzv. revolučních gard, které živelně vznikaly v květnových dnech roku 1945 a neblaze se podílely na tzv. divokém odsunu sudetských Němců z Československa
- 5) Právě Pohraniční útvar SNB 9600 Praha se podílel svou přítomností v Praze v únoru 1948 na komunistickém převratu
- 6) Viz Popper, K. R.: Otevřená společnost a její nepřátelé, I. díl, Praha 1993, s. 182 charakterizuje uzavřenou společnost vírou v magické tabu, autoritě totalitního státu
- 7) 11.7. 1951 byl schválen Národním shromážděním zákon č. 69/1951 Sb., o ochraně státních hranic, který svěřil ochranu státní hranice do působnosti PS a vybavil PS pravomocemi vojska i bezpečnostních orgánů
- 8) Tresty začínaly přestupkovým řízením. Osoba zadržená v zakázaném pásmu nebo se o to pokoušející, byla posuzována podle § 95 trestního zákona, nejde-li o velezradu podle § 78 t. z. nebo vyzvědačství podle § 86 trestního zákona
- 9) Dokoupil, Jar.: Euroregiony – nová kvalita spolupráce v pohraničí. Pedagogické centrum Plzeň, 1999, s. 3
- 10) Napětí elektrického proudu dosahovalo na začátku drátěného elektrického zátarasu až 12 000 voltů
- 11) V letech 1952 – 57 přišlo v minových polích o ruce, nohy, sluch a zrak 23 mladých pohraničnicků, několik jich zahynulo v následném odstraňování minových zábran
- 12) Od roku 1965, po řadě protestů ze zahraničí, nebyl již proud do zátarasů pouštěn
- 13) Jsou zveřejňovány podstatně vyšší počty obětí kolem 600. Naše údaje vycházejí z ověřených počtů Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Služby kriminální policie a vyšetřování v Praze.

Prameny

Archivní soubor dokumentů Správy sbírek Muzea Policie ČR.
Archivní dokumenty Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu Služby kriminální policie a vyšetřování v Praze.
Archivní prameny ze soukromých fondů.

Literatura

Dokoupil, Jar., Euroregiony – nová kvality spolupráce v pohraničí. Plzeň: Pedagogické centrum, 1999.

Hájek, T., Bukačová, I., Příběh drobných památek. České Budějovice: IB, 2001.

Jílek, T., Jílková, A., Železná opona. Česko – bavorská hranice 1948 – 1989. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 2002.

Popper, K. R.: Otevřená společnost a její nepřátelé, I. díl, Praha 1993.

Pulec, M., Nástin organizace a činnosti ozbrojených pohraničních složek v letech 1948 – 1951. In *Securitas imperii*. Praha: 2001, sv. 7, s. 55 – 96.

Vaněk, P., Konstituování pohraničního území v letech 1948 – 1951 jako prvku ochrany státní hranice. In *Západočeský sborník*. Plzeň: 2001, sv. 7, s. 331 – 338.

The Iron Curtain – the Czech-Bavarian Border in 1948-1989

Summary

The study presents the picture of the most closely watched Czech-Bavarian border in the years 1948-1989. Based on historical sources and literature, it explores the atmosphere of the Iron Curtain in the West Bohemian frontier.

Der Eiserne Vorhang – tschechisch – bayerische Grenze in Jahren 1948 –1989

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag werden Grundtendenzen der Entwicklung an der tschechisch – bayrischen Grenze in Jahren 1948 – 1989 beschrieben. Diese Grenze gehörte zu den am strengsten überwachten Grenzabschnitten Europas. Aufgrund historischer Archivquellen und Fachliteratur beschreibt der Autor das Leben hinter dem Eisernen Vorhang im westböhmisches Grenzland.